

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 3/4

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 6/7

KYIV 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 3/4

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 6/7

КИЇВ 1999

Черговий випуск “Українського археографічного щорічника”, що виходить у світ, на жаль, із значним запізненням, знайомить читачів з новими працями з історії археографії та суміжних джерелознавчих дисциплін, публікаціями текстів та текстологічними розвідками, історико-джерелознавчими дослідженнями і оглядами широкого хронологічного діапазону, в основі яких лежать актові джерела XVI–XVIII ст., нарративні та полемічні пам’ятки XV–XVII ст., документальні й епістолярні матеріали XIX–XX ст., інші джерела, що зберігаються в українських та зарубіжних архівосховищах.

Редакційна колегія

П. С. СОХАНЬ (головний редактор),
Г. В. БОРЯК (заступник головного редактора),
І. М. ЗАБІЯКА, Н. П. СТАРЧЕНКО (відповідальні секретарі),
Я. Р. ДАШКЕВИЧ, Л. А. ДУБРОВІНА, Ю. А. МИЦИК,
В. І. НАУЛКО, Р. Я. ПИРИГ, О. В. ТОДІЙЧУК,
В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, В. С. ШАНДРА, Ю. І. ШАПОВАЛ

Підготовлено і видруковано за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ (Київ)

MAGNA EST VERITAS ET PRAEVALEBIT

(З приводу рецензії І. В. Верби та О. С. Рубльова)

Не кожна публікація навіть надзвичайно вартісної праці відразу по появі вже її сигнального примірника здобувається на розлогу наукову рецензію. І лише у виключних випадках наукова рецензія розглядає популярну вступну статтю до перевидання книги іншого автора. Тим приємніше, що колеги І. В. Верба та О. С. Рубльов так сумлінно проаналізувати мою скромну працю. Найбільшу подяку маю скласти рецензентам за те, що своєю обширною і доволі ґрунтовною критичною статтею вони дали мені можливість ще раз висловитись стосовно окремих моментів, життя і діяльності та загальної оцінки наукової творчості Н. Д. Полонської-Василенко.

Вперше публікуючи для широкого загалу читачів в Україні підручник Н. Д. Полонської-Василенко, я із зрозумілих причин не міг, і, власне, не мав морального права давати критичний нарис про авторку, чи занадто часто підкреслювати, що спомини і самооцінки Наталії Дмитрівни дуже часто не співпадають з реальними подіями її життя, і що як історик вона головним чином є популяризатором (за виключенням праць з історії Південної України XVIII ст. та двотомної історії УАН, які становлять лише кілька десятків назв її бібліографії). Наукова біографія Н. Д. Полонської-Василенко ще має бути опрацьована і лише серйозний аналіз усього комплексу документів і праць дослідниці визначить її місце як в українській історіографії, так і в українському національному русі. Тому на самому початку вступної статті говорилося, що це всього лиш “штрихи до портрета, який ще довго й наполегливо доведеться відтворювати” (с.V). Шкода, що рецензенти сприйняли “штрихи” за напівсюрреалістичний “портрет” і вирішили, якщо не домалювати його, то хоч трохи привести в порядок.

Головна заслуга рецензентів – посторінкова реєстрація помилок автора передмови. В ряді випадків ці фактологічні зауваження можуть бути визнані слухними (уточнення хронології, датування рукописів, переплутування ініціалів, неповні назви організацій тощо), власне, їх можна було б і примножити (скажімо, подати всі друкарські похибки і цим на кілька сторінок збільшити рецензію, надати їй більшої фундаметальності).

Поряд з цим в рецензії міститься цілий ряд закидів, з якими погодитися просто неможливо. Більшість зауважень – суто фактологічні і лише два – принципово інакше оцінюють суть подій. Можливо, варто було б згрупувати відповідь критикам за принципом важливості питань. Однак, я все ж думаю, що в даному випадку структура моєї репліки-відповіді має визначитися як структурою рецензії, так і системно-хронологічним принципом моєї передмови.

Отже, на початку рецензенти справедливо згадують, що моя стаття не є першим життєписом Полонської-Василенко в Україні, називаючи публікації С. Білоконя та І. Верби. Жанр невеличкої передмови до публікації нарису Полонської-Василенко обумовив стислий переказ С. Білоконом лише основних моментів життя дослідниці за опублікованими матеріалами. Інша річ – стаття І. В. Верби, який серйозно вивчав творчість Полонської-Василенко і пише дисертаційне дослідження. Звісно, вона мала стати взірцем для мене, принаймні, я спочатку вповні довірився даному автору, як фахівцю. Однак, виявилось, що життя вченої настільки багатогранне і складне, що при його наświetленні навіть найбільший знавець не може перевірити і подати усі факти з достатньою точністю.

Тут говорилося, приміром, що Н. Меньшова народилася 31(13) січня 1884 р. (правильно: 31 січня за ст.ст., або 13 лютого за н.ст.), що її батько був “щирим українським патріотом” – одним з засновників Російського відділу (!) Військово-історичного товариства в Києві (правильно: “Киевский отдел Имп. Русского военно-исторического общества” маю також сумнів, що участь у його заснуванні була свідченням щирості українського патріотизму), що Вищі жіночі курси були в “Київському університеті” (ВЖК були при Київському університеті), що у 1918 р. (?) Н.Полонська стала одним з фундаторів “першого самостійного в Україні Археологічного інституту” (це був Київський Археологічний інститут, який носив російське забарвлення і відмовився включати в свою назву слово “український”), що у 1934 р. вчену “відправили на пенсію”, за те, що вона, пишучи про Києво-Межигірську фаянсову фабрику, стверджувала: фабрика “викликала заздрість у російських державців, які попри все прагнули її ліквідувати”, а “комунізована історіографія” не поділяла “такий погляд на проблему українсько-російських взаємин”, що у 1938 р. Наталію Дмитрівну “запросили на роботу до новоствореного Інституту історії України Академії наук” (!), коли “радянські органи” після чисток “відчули брак спеціалістів”, що не Василенко, а його дружина написала передмову та уклала збірку Магдебургських грамот українським містам (у Верби – “з історії Магдебургського права” – ?), що до Праги Полонська-Василенко перебралась “на прохання” Д. Дорошенка і з 1945 р. (хоч далі йдеться про заяву до адміністрації УВУ 1944 року) викладала тут в УВУ курс (?) історії України, що ще у 30-х роках Наталія Дмитрівна знищила епістолярні матеріали, пов’язані з іменем М. В. Довнар-Запольського і т.д. і т.п.

Окрім численних фактологічних похибок не можна було принципово

погодитися і з рядом тверджень автора. Зокрема, дивним виглядає положення про те, що “з виданням” “Історико-культурного атласа” ім’я його автора посіло одне з чільних місць серед істориків України дореволюційного періоду”. Серйозні заперечення викликає постулат, що усе життя невтомною працею дослідниця “збагачувала вітчизняну науку, втілюючи в житті прогресивні ідеї” (?). Невірним є і положення, що “в дореволюційних період” Полонська займалася переважно археологією та етнографією і при цьому, нібито, батько, як голова розпорядчого комітету “Російського відділу Військово-історичного товариства” (виникло у 1909 р.) “часто брав дівчинку на місця військових розкопок” (“дівчинці” було тоді 24-25 років і вже йшлося про її розлучення, окрім того, Д. Меншов не приймав участь у розкопках та ще “військових”, Наталія Дмитрівна сама відвідувала В. Хвойка). Абсолютно міфологізовані стосунки Полонської з Д. І. Яворницьким, особливо епізод з “запорізькою маткою”.

Все це, а також повна відсутність будь-якої періодизації життя та творчості Н. Д. Полонської-Василенко, концепції дослідження її життєпису в процесі еволюції поглядів та напрямків її діяльності, розвитку та зміни наукових заінтересувань, власне, і примусило мене відмовитися від первісного плану подати загальні відомості на кількох сторінках. Очевидним було, що навіть визначні дослідники творчості Полонської-Василенко ще далекі від достатнього знання теми. На жаль, цей висновок визрів надто пізно – за два місяці до подання рукопису. Саме тому вступна стаття не могла бути чимось більшим, ні первісні штрихи до портрета.

В даному контексті автору перемови незручно читати в рецензії, що його розкритикована невеличка розправа є “грунтовною вступною статтею” до “популярного двотомного курсу”. Вважаю, що цей курс ні в яке порівняння не йде ні з моєю вступною статтею, ні з усім написаним про Полонську-Василенко. Окрім того, як не важко помітити, стиль і фактологічна структура передмови, наскільки це було можливо, подані в ключі самої книги, написаної досить популярно, але на значному опрацьованому матеріалі з численними посиланнями.

Дещо дивною виглядає похвала за публікацію *curriculum vitae* Полонської-Василенко. Впевнений, що принаймні колега І. В. Верба знає про існування більш повних автобіографій вченої. Вміщення ж саме цього короткого тексту було обумовлене прозаїчною друкарською вимогою в останній момент заповнити лише певний простір, а ні в якому разі не більший і не менший. Як відомо, боротьба з поліграфічними вимогами в наших умовах просто неможлива, тому не думаю, що в цьому може бути моя особиста наукова провина.

Дякуючи колегам за визнання справедливим констатованого мною положення про те, що не відразу Н. Д. Полонська-Василенко стала українофілкою, і лише під впливом подій та часу “докорінно переглянула свої світоглядні позиції”, вважаю все ж, що тепер вже можу і маю право більш точно висловитися.

Питання про докорінний перегляд світоглядних позицій потребує пильного дослідження. Не дивлячись на всі пізніші видимі прояви прихильності до української національної ідеї, Наталія Дмитрівна до кінця днів своїх (і особливо в останні роки) “збивалася” на російську мову; згадувала старе життя в Києві, свого вчителя, неприхильного до українських національних рухів; образи з боку українських вчених. Глибоко в душі вона жила усім цим. Сила цієї жінки полягала в тому, що розум її перемагав емоції і особистісні симпатії. Занесена волею долі в український рух, Полонська-Василенко зрозуміла, що жити в ньому можна лише за умови праці на річищі української ідеї. Доказом тому є численні листи, неопубліковані спогади вченої, де більше, ніж в наукових чи популярних працях, розкривається її справжній погляд на українську мову, культуру, історію; українство як явище.

Рецензенти закидають автору, що він не розкрив “змістовний бік” внеску Полонської-Василенко в українську науку, хоч повинен був зробити це у “концентрованій формі” наприкінці, показавши значення праць дослідниці для розвитку археології, археографії, джерелознавства, історіографії, особливо наголошуючи на новизні її праць. Важко серйозно сприймати цей закид з кількох причин. По-перше, основні роботи Полонської-Василенко не лише називаються, але й характеризуються окремо для кожного періоду її життя і діяльності.

При цьому, говорячи про найбільш вартісні праці дослідниці, вони оцінюються мною, або за допомогою висловів сучасних дослідниці рецензентів та колег.

По-друге, нагадаю, що популярний життєпис не є монографія з аналізом творчого спадку. Сподіваюся, це вже зроблять серйозні дослідники пізніше.

По-третє, на відміну від рецензентів, я не вважаю себе добрим фахівцем в усіх названих дисциплінах, щоб безапеляційно судити про внесок Полонської-Василенко.

По-четверте, з перерахованих праць дослідниці (і особливо емігрантської доби) очевидно, що більшість з них носили популяризаторський, історико-просвітницький характер. І тут важко говорити про їх особливу наукову вартість.

Власне, це було однією з важливих причин того, що у популярному нарисі про Полонську-Василенко я не вважав за потрібне наголошувати на цій думці з етичних міркувань і необхідної пошани до пам'яті вченої, ім'я якої лише починає повертатися на батьківщину. В суто наукових виданнях цей принцип вже може не діяти і тому

– по-п'яте, рецензенти мали можливість самі чітко у концентрованій формі зробити відповідний аналіз прямо у рецензії.

На жаль, такий бодай стислий концентрований аналіз не подано навіть у солідній статті І. В. Верби, що ще раз підкреслює думку про необхідність більш глибокого вивчення творчості Полонської-Василенко, яке дало б можливість зробити такі узагальнення в майбутньому.

Перейдемо до розгляду конкретних зауважень.

1. Рецензенти наполягають, що Д. П. Меньшов помер у 1917 р. і “немає ніяких підстав датувати смерть Д. П. Меньшова 1918 роком”, як це хибно робить В.І.Ульяновський, ігноруючи біографічну статтю про нього в “Енциклопедії українознавства”. Точна дата смерті генерал-лейтенанта Дмитра Петровича Меньшова з повідомленням його дружини та доньки була вказана в газеті “Киевлянин” від 6 січня 1918 р. (№5). Це – 4 січня (за ст.ст.) 1918 р. А 9 січня “Киевляни” (№6) повідомляв, що похорони Д. П. Меньшова відбудуться того ж дня на Аскольдовій могилі*. Одночасно згадаємо і про орієнтовну дату смерті матері Полонської – Марії Федорівни Меньшової. В архіві збереглася розписка могильщика Філіпа від 27 березня 1918 р. за отримані в рахунок могильного місця для М. Ф. Меньшової гроші.

2. Очевидно наполовину слушним є зауваження стосовно неможливості датування етюду “Екзамен” 1915 роком. Дійсно, він підписаний дівочим прізвищем авторки – Н. Меньшова – і тому може бути датований максимум 1906 р., коли Наталія Дмитрівна взяла прізвище першого чоловіка. Однак неслухним є твердження, що цей етюд є випускним твором з російської словесності при закінченні гімназії. По-перше, такі твори (тема і жанр) в гімназіях не пропонувалися. Гімназичні твори мали певний шаблон, за яким повинні були оформлятися (зокрема, перша сторінка). По-друге, в підписі авторки прізвище “Меньшова” її ж рукою виправлене на Н. М-ва, що, як правило, робилося при публікації рукопису. Про останнє свідчить і занотована олівцем адреса авторки та повна форма звернення до адресата: “Ея В-дию Наталии Дмитривне Меньшовой”. Все це одночасно свідчить, що “Екзамен” готувався до друку як літературний твір, але, очевидно, був повернений авторці. Чи був він біографічним? Не погоджуючись з рецензентами, думаю, що так. Тут описується складання іспиту з французької мови випускницею-гімназисткою Зеховою – “стройной Белокурой девушкой”, яка “должна получить первую медаль – это все решили и в гимназии и дома”. Це був останній екзамен, з усіх предметів Зехова отримала вищий бал. У юній Зеховій явно проглядаються риси Наталії Меньшової, біографічні дані останньої повністю співпадають з описом героїні.

Як видається, етюд “Екзамен” був одним з перших літературних спроб молодой авторки.

3. Рецензенти слушно доповнюють число освітніх закладів, що в них навчалася Н.Меньшова, приватними Вищими жіночими курсами, на які вона вступила у 1905 р. Однак тут вона вчилася недовго і з відкриттям ВЖК при Київському університеті вступила у 1907 р. на історично-філологічне відділення. Відзначимо, – Наталія Дмитрівна наново вступала у 1907 р. на ВЖК і саме тут “прослухала повний курс наук”. Її навчання на приватних ВЖК пройшло безслідно і тому, на мій погляд, могло не згадуватися у популярному нарисі. І все ж таки, уточнення даного факту є суттєвим науковим внеском рецензентів до висвітлення життєпису Н.Д.Полонської-Василенко.

4. Говорючи про літературний етюд “Екзамен”, рецензенти абсолютно недоречно пишуть, що складання магістерського екзамену в Київському університеті для Полонської було дуже простим і “навіть чи могло її особливо турбувати”. Це пояснюється “чималою кількістю доброзичливців” Наталії Дмитрівни, починаючи з В. С. Іконнікова та М. В. Довнар-Запольського. Очевидно, рецензенти переносять на події 1914 р. модернізоване сучасне уявлення про подібні екзамени. У Київському університеті магістерські екзамени ніколи не проводилися формально. Про це свідчать спогади усіх, хто їх складав. Програма магістерських екзаменів складалася індивідуально для кожного пошуковця. До комісії входив декан та професори усіх кафедр факультету. Нерідкими були випадки незарахування екзамену.

Н. Полонська готувалася до екзамену більше року (судячи з її листів), возила за собою літературу, штудіювала останні публікації. Одна програма екзамену з нової історії вимагала серйозної підготовки, а увесь магістерський екзамен складався з кількох іспитів за програмами цілого ряду дисциплін. Між іспитами Н. Полонська робила великі перерви задля підготовки до них. Так нову історію вона складала 20 грудня 1914 р., а середні віки – 10 червня 1915 р. Окрім того були ще політекономія та історія Росії.

5. Цілий ряд заперечень викликає у рецензентів історія з приват-доцентством Н. Д. Полонської. По-перше, говориться про те, що вона не була першою жінкою приват-доцентом Київського університету. Посилаючись на пізніше твердження самої Полонської-Василенко, рецензенти пишуть, ніби “рівночасно із нею доцентуру та професуру дістали М. Васюхнова з медицини та В. Радзимовська – з хімії”. Логічно виникає питання, хто з них був першим приват-доцентом? У загальних довідниках – про жінок приват-доцентів не згадується зовсім. Втім, особові справи викладачів збереглися в архіві Київського університету. Перегляд документів лише історико-філологічного відділення показує, що Полонська була такою першою жінкою на посаді приват-доцента. Чи були до 1918 р. жінки приват-доценти на інших факультетах – ще підлягає з’ясуванню.

Не можу також не нагадати, що І. Верба у своїй статті майже не сумнівався: “вона стала чи не першою ... жінкою-приват-доцентом Київського університету”.

6. З приводу курсу старожитностей після Данилевича чи Смірнова та кафедри археології, яка “давно була потребою часу й це було наперед визначено і без Н. Д. Полонської”, слід сказати наступне. Щодо Данилевича, який читав курс старожитностей по кафедрі російської історії, то на нього (а не на Смірнова, який працював на іншій кафедрі) вказав М. В. Довнар-Запольський. З його слів Наталія Дмитрівна писала батькам, що в разі успішного читання пробних лекцій восени можна чекати затвердження приват-доцентом і почати читання курсу старожитностей замість Данилевича: “Я к осени могу получить утверждение приват-доцентом.

М. В. (Довнар-Запольський. – В. У.) думает, что осенью же мне удастся получить курс у Данилевича в университете – древности”.

Згідно *curriculum vitae*, В. Ю. Данилевич у 1907 р. був обраний на посаду “приват-доцента по вакантній кафедрі давньоруської історії” Київського університету. Тут, як і на ВЖК, він читав загальні курси: “Давньоруська історія”, “Руські доісторичні старожитності”, “Історична географія Росії” та ін. Данилевич вів також практичні заняття з російської історії та руських доісторичних старожитностей. Від Київського університету вченого надсилали депутатом на 4 археологічні з’їзди 1908-1917 років. Вчений був обраний членом Російського археологічного товариства, Московського археологічного товариства та цілого ряду історичних, мистецьких, пам’яткоохоронних товариств і вчених архівних комісій.

Данилевич був відомими археологом, учнем В. Б. Антоновича. Його самостійні археологічні розкопки почалися у 1893 році, а серед його праць – переважна більшість з археології.

З В. Ю. Данилевичем консультувалися провідні археологи Росії (скажімо, П. С. Уварова), його запрошували читати лекції з археології в різні вчені установи. Тому не дивно, що саме Данилевич з 1907 по 1915 рік включно читав курс археології (“Русские древности”) в Київському університеті, продовжуючи справу В. Б. Антоновича. Збереглися його докладні програми і навіть текст лекцій цього курсу.

Подальші події, власне, обставини залишення Київського університету пояснює сам Данилевич в українському варіанті автобіографії: “Після обрання на тую кафедру, що я заміщав, у 1915 р. (злодія) професора Є. Сташевського, що обікрав московські та Київські архіви, я прийняв пропозицію Варшавського університету й перейшов туди приват-доцентом”. Цей епізод, як зазначав Данилевич, був описаний на еміграції колишнім деканом історико-філологічного факультету Бубновим у брошурі “Сага о правой профессуре”.

Сташевський не читав курсу археології і до обрання приват-доцентом Н. Д. Полонської археологією по кафедрі російської історії ніхто не займався.

Щоправда, формально право отримати саме цей курс мав П. П. Смірнов, як завідував археологічним музеєм університета. Саме через це в листах Полонської впливає його прізвище. Смірнов покидав Саратов і навіть не приступав до читання курсу. Отже Н. Д. Полонська фактично була наступницею В. Ю. Данилевича. На початку травня 1916 р. вона писала батькові: “Хочу дождатися Смирнова и выяснить вопрос о древностях... По своему положению – заведующего музеем, он имеет право читать древности и передача курса мне – связана с его отъездом. Такое деликатное дело лучше обделать самой. Получить древности – очень важно, это обязательный курс и ставит сразу прочно в университете”.

Рецензенти цитують лист Н. Полонської від 25 квітня 1916 р., що вона читатиме з осені археологію на ВЖК і, можливо, в університеті: “Теперь почти решено – я буду в будущем году читать археологию в Киев. курсах и

б. м. університете. На зданні возводиться крыша – еще не крыша – но хоть стропила” (зауважимо, що це “решено” переказувалося зі слів Довнар-Запольського, який вів переговори з адміністрацією обох вузів). Підкреслюється, що це було лише бажання дослідниці, її сподівання потрапити на гіпотетично створювану нову кафедру археології. Дана аргументація є джерелознавчо некоректною. Другу пробну лекцію Полонська прочитала 2 травня. До цього вона не мала впевненості у позитивному результаті. Коли ж обидві лекції пройшли успішно і адміністрація факультету висловилась позитивно, плани Н. Полонської змінились. В листі до В. С. Іконнікова від 5 травня 1916 р. Наталія Дмитрівна вже впевнено писала): “Бубнов (декан. – В.У.) сам предложил мне подать прошение о разрешении читать лекции, что я сделала”. Рецензенти цитують лист від 2 травня 1916 р. про те, що Бубнов виніс на вечірнє засідання (вченої ради факультету) прохання Полонської про дозвіл читати лекції. Наталія Дмитрівна після цього повідомлення постфактум склала таке прохання: “Бубнов спрашивает – хочу ли я осуществит права приват-доцента и читать? Я говорю – да – Он к моему великому удивлению сообщает, что уже внес в программу вечернего заседания мое прошение о разрешении лекций – и я тут написала прошение. Даже М. В. (М. В. Довнар-Запольский. – В.У.) удивился такой предусмотрительности. – I далі. – Через несколько дней – нужно объявить свой курс на будущий год. Итак – почти приват-доцент”. Дивними є висновки рецензентів з цього документу: “идеться лише про можливу дію (!), а не про кінцевий результат”, декан не погодився б поставити курс Н. Д. Полонської без затвердження у званні приват-доцента.

В даному випадку рецензенти дещо плутають процедуру.

Згідно правил університету, заяву розглядала вчена рада факультету, а затим університету, при цьому пошуковець мав визначити свій курс (“объявить свой курс”). Затим після позитивного розгляду заяви і затвердження тематики курсу проводилося обрання на посаду приват-доцента вже по конкретній кафедрі і визначеному тематичному курсі. Н. Полонську одноголосно обрали приват-доцентом 23 травня 1916 р. З цього часу вона могла починати читання лекцій.

Затвердження Міністерством народної освіти проходило своїм порядком. У воєнних умовах враховувалася нагальна потреба моменту. Н. Полонська таки почала читати лекції, хоч незабаром і попросила перенести її курс “Русские древности” на осінь, а тим часом дати можливість завершити архівні пошуки для дисертації “Потемкин в Южной России”. Затвердження ж Полонської на посаді приват-доцента відбулося не пізніше початку грудня 1916 р. (а не 13 грудня 1917 р., як це твердять рецензенти – цим числом датоване посвідчення): 5 грудня 1916 р. попечитель Київського учбового округу повідомив адміністрацію університета, що Міністр народної освіти дав свій дозвіл на читання лекцій Полонською в якості “приват-доцента”.

Сама дослідниця повідомляла, що її курс археології (“Российских

древностей”) на історичному відділенні має бути окремою обов’язковою дисципліною із створенням спеціальної кафедри.

В листі до батьків від 25 травня Наталія Дмитрівна переказувала повідомлення Довнар-Запольського: “Мое избрание прошло без возражений, ни одного голоса против, но тем не менее Павлуцкий (!) целый час убеждал кого-то, хотя никто не возражал, в моих высоких достоинствах; оказывается, что в новых университетских условиях археология будет представлять не дополнительный предмет, а самостоятельную дисциплину, кафедру, и на нее примут уже меня. Откуда мне все сие?”.

Цілком зрозуміло, що йдеться про можливе утворення окремої кафедри і її заміщення саме Полонською. Система дореволюційного університету була іншою ніж тепер. Кожен окремий професор чи приват-доцент заміщав кафедру. А з археології кафедру мав замістити один єдиний викладач – приват-доцент Н. Д. Полонська. Втім, план створення окремої кафедри так і не був зреалізований – очевидно не вповні визрів, не дивлячись навіть на енергійну діяльність в якості викладача археології Наталії Дмитрівни.

Відзначимо, що приват-доцентом Київського університету Н. Д. Полонська була обрана раніше (23 травня) ніж викладачем кафедри Російської історії ВЖК (4 жовтня), а отже і свій курс “Российские древности” оголосила та почала в університеті раніше. З огляду на це втрачають актуальність красномовно підкреслені рецензентами фрази у відповідній частині їх тексту.

Залишаю також на додаткове роз’яснення рецензентів настанову, що факти щасливої кар’єри Наталії Дмитрівни треба тісно пов’язувати ... “з подіями революції 1905-1907 рр., першою світовою війною тощо”. Особливо цікавими мають бути роз’яснення стосовно “тощо”.

7. Рецензенти зауважують, посилаючись на записник Наталії Дмитрівни, що вперше вона побувала за кордоном у 1897 році – в Швейцарії.

Це твердження побудовано на явній недоречності. В записнику містяться не спогади про власну подорож, а нарис оповідання Полонської і при тому з головними діючими героями – чоловіками. Текст дійсно починається словами: “В 189-х году я в первый раз пробыл два месяца за границей, большей частью (главным образом) в Швейцарии...” Далі описані враження молодого чоловіка від побаченого та ряд пригод з другом, який навіть названий: “Я и приятель мой Павел Михайлович Веретенников”, “Я был не один: со мной путешествовал мой давний приятель Павел Михайлович Веретенников, не раз уже побывавший в Швейцарии”.

Окрім того, подальші записи, занотовані тими ж чорнилами, стосуються подій 1900-х років. Однак вони складають дуже незначну частину записника, який майже повністю зайнятий нарисами, начерками літературно-художніх творів та наукових праць.

Натомість подорож до Італії влітку 1916 р., про яку я писав у передмові, є цілком реальною. Вона не згадується в опублікованих споминах, як про те люб’язно нагадують рецензенти, але описується в кількох листах до

батьків, з якими я і пропоную колегам ознайомитись самостійно, втім І. В. Вербі вони добре знайомі.

8. Рецензенти вважають, що розвідки Полонської-Василенко з історії шведської, німецької, грецької, вірменської і корсиканської колонізації Південної України є лише підготовчі матеріали 1915-1917 рр. На жаль, колеги не завважили, що дані рукописи є результатом довготривалої праці – вони різалися, переклеювалися, доповнялися, редагувалися. Звичайно, матеріал (саме як підготовчий) був зібраний у 1914-1917 роках. Однак остаточно оформлені тексти були у 1920-і роки. Про це свідчить хоча б той незаперечний факт, що в нарисі про грецьку колонізацію використано в якості паперу зворотну сторону протоколу комісії Київського Археологічного інституту від 7 липня 1921 року. В нарисі про німецьку колонізацію використаний бланк заяви до ВУКОПИСу зав. археологічним відділом – самої Полонської, а отже, не раніше 1919 р. Повний текст заяви зберігся і датований 4 березня 1919 р..

Отже, і в цьому випадку зауваги рецензентів не можу вважати слухними.

9. Особливий подив викликають надзвичайно різкі оцінки рецензентів стосовно процесу над М.П.Василенком та його наслідків. В докір автору передмови ставиться вживання більш пізнього (30-х років) виразу “ворог народу”. Однак сам І. В. Верба в своїй статті пише, що за Василенком, як “і за його дружиною, назавжди залишилося тавро “українського буржуазного націоналіста”, “ворога народу”. Очевидно подіяв елементарний принцип: *Aliena vitae in oculis habemus, a tergo nostra sunt*.

Однак у дане уточнення з приводу моєї (а радше самої Наталії Дмитрівни) термінології вкладається глибокий зміст. Бо далі рецензенти (при тому абсолютно некоректно) порівнюють наслідки процесу КОЦД з політичними процесами 1930-х років. Такі речі з наукового погляду просто неможливі. Процес КОЦД був одним з перших гучних політичних процесів в Україні. Сучасниками він оцінювався виключно в порівнянні з попереднім досвідом політичного життя, і в цьому плані сприймався (особливо близькими) як трагедія. У 20-х роках Василенко був першим академіком у Києві, який потрапив до в'язниці, йшлося навіть про смертну кару. Звісно, процеси 30-х років були просто страшним кошмаром. Але арешт і звинувачення Василенка сколихнули ВУАН, громадськість України і навіть Європи. Загроза смерті, або довічного вислання довго висіла над вченим. Все це він змушений був переживати разом з дружиною роками.

З огляду на це просто неможливо зрозуміти слова рецензії, що Василенко “помер у власному ліжку, а не, припустимо у таборному бараці, чи під час етапу від однієї сибірської або північної “зони” до іншої, й не поневірявся на засланні”. Наталія ж Дмитрівна “мала помешкання, роботу, здійснювала наукові подорожі, працювала в архівах, читала лекції”, захистила докторську. А дружин “ворогів народу” звільняли з посад, позбавляли помешкання, заарештовували.

Рецензенти ніби забули про все те, що перенесла Полонська-Василенко у боротьбі за чоловіка – тут і безробіття, і квартирні реквізиції, і ходіння по інстанціях, приниження. Хіба що не заарештували – а потрібно було для повноти драми ще й це?

Рецензенти зазначають, що вся ця історія з Василенком та стражданнями його родини під пером самої Наталії Дмитрівни набули перебільшеного, “подекуди циклопічного вигляду”, насправді ж вони були “лише дитячою забавкою” в порівнянні з 30-ми роками. Принципово не визнаючи подібний метод наукового дослідження, не вважаю за можливе і потрібне подальше коментування даних висловлювань.

10. Кілька слів про, як висловлюються рецензенти, “так зване квартирне питання”. За твердженням колег, цього питання просто не існувало. Подружжя Василенків “мешкало у багатокімнатній квартирі”. А племінниця М. П. Василенка свідчила про 3-кімнатне помешкання у 1936-1938 р. В одній кімнаті навіть бібліотека (11 тисяч томів) та архів не могли розташуватися. Нагадаю, що в моєму тексті йшлося про події 1920-х років. Після рішення суду про виселення Клопфера з родиною до 1 червня 1926 р. ще довгий час нічого не мінялося. Всі заселені у п'ятикімнатну квартиру люди продовжували там проживати.

Тому в своїй заяві подружжя Василенків, згадуючи між іншим і про неможливість розміщення бібліотеки у майже цілком зайнятій чужими людьми квартирі, писали: “В нашем распоряжении осталась площадь в 6 кв. сажен, значительная часть которой занята библиотекой, которую невозможно даже разместить должным образом”.

У 1929 р. новий домовласник знову захопив частину житла і відпала можливість влаштувати ізольовану ванну для хворого академіка М. П. Василенка.

Ніскільки не намагаючись драматизувати обставини життя Полонської-Василенко, все ж вважаю, що стосовно 1923-1929 рр. не можна говорити про добробут: п'яти – чи навіть трикімнатну квартиру. У 30-ті роки обставини змінились, але про це я не писав і маю подякувати рецензентам за надто суттєве доповнення про трикімнатне помешкання у 1936-1939 рр., особливо ж за письмову фіксацію усних споминів Н.К.Василенко.

11. Цілком неслушним вважаю закид рецензентів щодо “переяскравлення ролі” Н.Д.Полонської-Василенко у проекті видання архіву Коша Запорізької Січі. В. І. Ульяновський, ніби-то твердить, що саме у неї, а не у М. Є. Слабченка виникла ця думка. Далі ідуть загальні роздуми рецензентів про відсутність у дослідниці авторитету та підтримки, необхідних для втілення цього задуму. Роль Полонської-Василенко зводиться до посередництва між Грушевським та Слабченком.

Наталія Дмитрівна працювала в одеських архівосховищах у травні-червні 1927 р. Саме тоді, судячи з її листів, у неї й виникла думка про корпусне видання архіву Коша. Далі в моєму тексті: “Вона познайомилася з відомим дослідником гетьманщини М. Є. Слабченком, часто бувала в його

родині та обговорювала цю тему”. Навіть при дуже великому бажанні в цих моїх словах, які я підтверджую і зараз, досить тяжко знайти постулат, що саме Полонська-Василенко, а не Слабченко є ініціатором видання архіву Коша. Хрестоматійним є факт пріорітету цього дослідника. В розмові з ним Полонська-Василенко лише переконалася в слушності і своєї власної подібної ж думки. Між іншим, у прим. 11 рецензенти подають як найбільш ранню дату згадування Слабченком вказаної ідеї – 1927 р. Як показують матеріали Одеського обл. архіву, план видання архіву Коша виник раніше (про це – у нашій спеціальній статті, що готується до друку), але офіційно вчений заявив про це саме 1927 р. і не дивно, що Полонська-Василенко дізналася про його задум лише під час вищезгаданих бесід.

Отже, перша частина зауваження рецензентів є результатом невірної трактування мого тексту.

З другою частиною (про виключно посередницькі функції Полонської-Василенко) просто не можна погодитися хоча б через наведені у передмові факти її дієвої участі у підготовці видання.

12. Стосовно поїздки у 1929 р. на Кавказ, рецензенти, спростовуючи “невірні твердження В.І.Ульяновського”, пишуть, що Н. В. Полонська-Василенко просто возила у П’ятигорськ хворого чоловіка; а в її архіві немає матеріалів про козаків на Кавказі. Тим не менше, у липні 1929 року дослідниці офіційно було надане відрядження від ВУАН на Кавказ саме задля збирання матеріалів про перебування там у XVIII ст. запорожців. Щоб уникнути двозначності інтерпретацій, процитую документ повністю:

У. С. Р. Р. Українська Академія наук

Канцелярія неодмінного секретаря 22.VII.1929 р. №3834

МАНДАТ

Предъявительница сего, научная сотрудница Историко-Филологического Отделения Всеукраинской Академии Наук, Н. Д. Полонская-Василенко, согласно постановления Отделения от 20.VI. – 29 г. (Протокол 14, п.20) командировается с научной целью на Кавказ для собирания материалов о пребывании на Кавказе запорожцев в XVIII ст.

ВУАН просит представителей Власти оказывать Н. Д. Полонской-Василенко всяческое содействие во время исполнения возложенного на нее научного академического поручения.

Действительно по 1.-X.-1929 г.

Исп.об. Непременного Секретаря ВУАН, академик (А. Новицкий) Управляющий Делами (П. Лозеев).

Якщо врахувати становище архівної справи кінця 20-х років, зокрема в Грузії, то ця поїздка, очевидно, нічого й не могла дати суттєвого. Відповідні документи знаходилися в Москві, у центральні грузинські архівосховища Полонська-Василенко не потрапила і отже, ймовірно, нічого не привезла.

Однак я не можу твердити, що відрядження було фіктивним і лише оправдовувало поїздку Полонської-Василенко з хворим чоловіком. У 1929 р. така “фікція” навряд чи могла бути можливою в рамках ВУАН.

13. Рецензенти безпідставно датують нарис “Козацькі літописи”¹ 1941 роком. Дослідження тексту рукопису (власне, машинопису) показує, що він міг бути створений в кінці 1920-х років. Говорячи про літопис Самовидця, авторка пише: “Лише останніми роками були висловлені правдоподібні гіпотези про авторство Романа Ракушки-Романовського”.

Відомо, що у 20-х роках таке припущення висловлювалося В. Л. Модзалевським. У 1925 році дану гіпотезу обстоював В. Романовський, але класичною вважається праця М. Н. Петровського 1926 р., в якій авторство Ракушки-Романовського обґрунтовувалося найбільш доказово.

Характеризуючи далі літопис Самійла Величка, Полонська-Василенко не згадує про його видання археографічною комісією ВУАН у 1926 році.

Враховуючи, що нарис підписаний подвійним прізвищем “Н. Полонська-Василенко”, його можна датувати 1923-1926 роками.

14. Рецензенти сумніваються з приводу мого твердження, що дослідження Полонської-Василенко з історії Києво-Межигірської фаянсової фабрики були “найбільш повними дослідженнями на цю тему”, вказуючи на праці О. П. Оглобліна. Залишаючись при своєму переконанні, зауважу, що Оглоблін головним чином працював над робітництвом фабрики, а Полонська-Василенко вивчала також виробництво, історію фабрики, мистецтво порцеляни. Окрім того, свої висліди як цілісне дослідження Оглоблін так і не оформив до кінця, натомість у Наталії Дмитрівни – це вже готові (в машинописі) праці.

15. Спростовуючи автора передмови, рецензенти стверджують, що хоч у 1938 р. Наталія Дмитрівна і була переведена до інституту історії України на посаду старшого наукового співробітника, але не була затверджена на цій посаді. Однак у трудовій книжці вченої та в окремому витязі зафіксовано наказ Президії АН УРСР від 8 серпня 1938 р. про її переведення на дану посаду. Наведу повністю тексти обох документів.

“Витяг з протоколу №28, §20 від 8.8-38 р. засідання Президії АН УРСР

1. Слухали: Про зміну тематичного плану Інституту Економіки та перевод ст. наук. співробітника Полонської-Василенко до Інституту Історії (допов. тов. Козлов Г. М.).

Ухвалили: Погодитись на перевод наук. співробітника Полонської-Василенко до Інституту історії з тим, щоб кошти асигновані на відповідну тематичну роботу і штатна одиниця, яка рахується в складі інституту Економіки були передані до інституту історії.

Оригінал за належними підписами”.

Витяг з трудової книжки:

“28-1939.VIII.8. Переведено президією АН УРСР від 8.VIII.38 р. на посаду старшого наукового робітника в інститут історії АН УРСР. наказ № 91 за 14 серпня 1938 р.

16. Рецензенти твердять, що за радянський період дослідниця підписувала свої роботи не як “Н. Д. Полонська-Василенко”, а як “Василенко-Полонська Н.” “за винятком деяких рецензій та праць 1939-1941 рр.”, висловлюючи припущення, що я (очевидно, не читаючи самих праць) просто запозичив їх з посилань у мюнхенському двотомнику “Запоріжжя XVIII століття та його спадщина”. Мушу не погодитися з рецензентами по всіх пунктах.

Окрім рецензій на “Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии”. Т.2 (59) (ЗІФВ УАН. 1929. Кн.23) та на дві праці В. Біднова (там само. 1927 Кн.15) форма прізвища “Полонська-Василенко” подана у двох статтях та монографії 1929-1933 років: Нездійснений архітектурний проект (До історії Катеринослава) (Там само. 1929. Кн. 25); Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу (Нариси з соціально-економічної історії України. – К., 1932); Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя. (К., 1933. - 251 с.).

Загалом з числа 13 наукових публікацій за 1926-1933 роки – шість підписані “Полонська-Василенко”. І це не деякі рецензії і не “праці 1939-1942 рр.”. Не сумніваюсь, що рецензенти добре знають названі вище роботи і просто не звернули увагу на форму прізвища.

Під час редагування моєї статті була “уніфікована” форма прізвища скрізь “Н. Д. Полонська-Василенко”. Не можу не визнати своєї вини (а може. й злочину) в тому, що не проконтролював належним чином рукопис перед друком.

17. Не можу не подякувати рецензентам за вказівку на роль акад. Д. М. Петрушевського в захисті дисертації Н. Д. Полонською-Василенко. Справді, усі його листи (кілька десятків) проникнуті теплими спогадами про М. П. Василенка, співчуттям до складного життя його дружини після 1935 р. Вчений старався допомогти Наталії Дмитрівні порадами, рекомендаціями, вказівками, до кого звернутися. Але в листах з 1936 р. Петрушевський постійно пише про власне хистке становище, небажання працювати в інституті історії, своє слабке здоров'я (нікуди не виходив місяцями). Його роль у клопотаннях Полонської-Василенко про видання збірника праць чоловіка, своїх монографій та захисті дисертації була в основному дорадча та посередницька. В Москві у Наталії Дмитрівні більше не було знайомих у наукових колах і Петрушевський був зв'язковим ланцюгом. В житті Полонської-Василенко таких добрих людей було немало. Але чи можна всіх їх згадати у короткому нарисі? Відзначу, що на мій погляд, Петрушевський не відіграв “ключової ролі” у питання докторату Наталії Дмитрівни, про що пишуть опоненти. Це також є причиною того, що шановне ім'я цього вченого в даному контексті я не згадав.

18. “Певні сумніви” виникають у рецензентів з приводу “деяких висновків” В.І.Ульяновського – насамперед, твердження, що Полонська-Василенко виступила головним ініціатором написання чотиритомної “Історії Києва”.

Рецензенти “не знайшли документального підтвердження цьому”. На мій погляд, даний факт має досить вагомий документальний підтвердження.

Саме Полонській-Василенко належить програмна доповідна записка директору Інституту історії України АН УРСР про організацію вивчення теми “Історія міста Києва”, де обґрунтовується значимість даного дослідження, подана структура чотиритомника, обумовлені основні принципи та завдання організації праці; продумана навіть рубрикація томів тощо.

За підписом голови комісії Н.Д.Полонської-Василенко були відправлені запрошення її гаданим членам на перше засідання. Збереглися протоколи чотирьох засідань Комісії 28 лютого – 20 червня 1941 р., на яких завжди головувала Полонська-Василенко, хоч в них приймали участь академіки К. П. Воблий, директор Інституту історії України АН УРСР акад. С. Н. Белоусов, відомі вчені – О. М. Сімзен-Сичевський, О. П. Оглоблин, М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистий, А. І. Ярошевський, П. А. Лавров, Ф. О. Ястребов, П. П. Курінний, І. О. Іванцов. Полонська-Василенко доповідала комісії, вела дискусію, підбивала підсумки. В усіх організаційних заходах явно виступає її ініціатива та ідейне керівництво. В даній справі Полонська-Василенко була першою і це постійно декларувалося документально. Сумніви з цього приводу будуть доречними лише в тому випадку, коли буде названо ім'я (чи імена) іншого (інших) ініціатора даної колективної праці.

19. У рецензентів виникає сумнів з приводу релігійності Наталії Дмитрівни, яка відвідувала церкви хіба що для ознайомлення з релігійним мистецтвом. Очевидно, не варто тут цитувати листи Полонської, де згадується Бог, Господь, Всевишній. Це може бути потрактовано прагматиками як традиційні примовки дореволюційного середовища (в гіршому випадку, як слова-паразити). Мабуть нічого не доведе і співпраця Полонської-Василенко в одній з наукових інституцій митр. Андрія Шептицького у Львові та професорство в Українській Богословській Академії у Мюнхені, хоч участь в цих інституціях (особливо праця в останній) передбачали, а то й вимагали, щоб співпрацівник неформально визнавав релігію та церкву. Однак заснування з ініціативи Н. Д. Полонської у Києві товариства “Друзів Церковної Культури” є, на наш погляд, безумовним доказом її релігійності. Товариство було створене за Київського митрополита Володимира (Богоявленського), а отже у 1916-1918 роках. Статут товариства складала у першому варіанті Полонська, на її квартирі відбулися і перші збори ініціативної групи. Тут було постановлено окрім іншого “Немедленно испросить благословение Владыки митрополита; в будущем действовать в тесном единстве с церковью; в случае, если не удастся открыть самостоятельное общество – хлопотать о принятии его под защиту и в ведение Епархиального Совета”. Полонська була обрана головою товариства, що без сумніву передбачало наявність у неї стійких релігійних переконань. Вона мала очолити і делегацію від товариства до митр. Володимира задля отримання благословення.

Звичайно, важко говорити про глибину релігійності Н. Д. Полонської протягом усього її життя. Власне, це було б просто неетично, адже то є виключно інтимна сторона душі людини, хоч, можливо, є й інші погляди на дане питання.

Я ж вважаю, що брати під сумнів релігійність Н. Д. Полонської-Василенко немає жодних підстав.

20. Принциповим є питання про співпрацю українських вчених, в тому числі Н. Д. Полонської-Василенко, з німецькою окупаційною владою, “про так звану ВУАН”, колабораціонізм.

У своїй статті І. В. Верба, очевидно, також не вважав за можливе говорити про “колабораціонізм” дослідниці, твердячи що “визначальним мотивом було не прислужитися гітлерівцям, а зреалізувати власний науковий потенціал”.

В рецензії ж це представлено як добровільна і свідомо співпраця з німцями, яка “честі їй (Полонській-Василенко) не дала”.

Очевидно, рецензенти добре знають, як проходила евакуація Академії Наук та її співробітників. Відома доля акад. А. Ю. Кримського, К. Студинського та інших. Їх не лише вивозили, але й просто розстрілювали. Яскраву картину “хвальної евакуації” змалював І. Ілленко. Полонську-Василенко “вибули” з Інституту історії України АН УРСР 5 липня 1941 р. і, отже, не включили до списків евакуйованих. Вона мала потрапити хіба що до інших списків, але на щастя цього не сталося.

Вчена залишалася в Києві разом з іншими діячами науки і культури, для яких падіння одного деспотичного режиму і багатовікової окупації замінилося іншим. При цьому німецька влада – і це є загальновідомим фактом – спочатку декларувала підтримку українського національного руху. З цього огляду посилення на мемуари поета Н. Коржавіна, який був у 1941 р. кївським старшокласником і, безперечно, не поділяв української національної ідеї, мав абсолютно інше виховання, є зовсім недоречним. У даному ключі варто враховувати, наприклад, мемуари Костя Паньківського, діячів національного руху. Підкреслимо, що українські інтелігентські кола щиро сприйняли лояльність німецької влади. Про своє влаштування перед окупаційною адміністрацією піклувалися сестри Лесі Українки, відомі художники Іван Іжакевич, Василь Кричевський, Микола Прахов, син Михайла Драгоманова – Світозар та ін.

Дуже легко тепер морально засуджувати цих людей і надто важко бути на їх місці. Нагадаю, що прийдешні покоління так само легко засудять нас за співпрацю з тоталітарним режимом, за наші сервілістичні публікації, упослідження за те, що ми не боролися.

Однак все це відноситься до дуже тонких матерій морально-етичного напрямку. В даному випадку йдеться про констатацію і оцінку наукової праці Полонської-Василенко у 1941-1944 роках.

Тепер стосовно “так званої ВУАН”. Її діяльність була поновлена 20 жовтня 1941 р. і призначений тимчасовий склад Президії ВУАН. Відновили

свою діяльність близько 20 академічних інститутів. Почали функціонувати вузи Києва, зокрема, Київський університет у складі історико-філологічного, юридичного, фізико-математичного та загальноприродничого факультетів. У листопаді 1941 р. тут навчалось близько 700 студентів. Фаховими викладачами були заповнені майже усі кафедри. Найвизначніші професори університету одночасно були співробітниками ВУАН. Відновили свою діяльність академічні музеї, бібліотеки, дослідні станції, будинок вчених. У Києві залишалось чимало представників гуманітарних українознавчих дисциплін на чолі з академіком, віце-президентом ВУАН мовознавцем М. Грунським – проф. О. Оглоблін, В. Шугаєвський, В. Козловська, П. Курінний, В. Міяковський, І. Моргилевський, С. Гіляров, С. Драгоманов, П. Глядківський, М. Карачківський, М. Андрусак, К. Штепа, М. Сагарда, О. Назаревський, М. Марківський, В. Шаровольський, О. Грузинський, Б. Якубський, М. Оксіук, Л. Окіншевич, О. Полулях та ін. Були розроблені плани роботи ВУАН і її інститутів, деякі з них отримали замовлення від влади на розробку ряду тем. Всі ці матеріали діяльності наукових установ Києва за німецької окупації готуються нами для тематичного збірника документів. Закид рецензентів спричиняє до прискорення його видання, що сприятиме розвіюванню негативних стереотипів ярливого характеру (колабораціоністи, зрадники, прислужники).

Тут же відзначимо лише, що Н. Д. Полонська-Василенко науково плідно працювала, обстоюючи завжди об'єктивні історичні факти. Про це свідчить хоча б її співпраця в Комісії по розгляду української емблематики, яка діяла в червні 1942 р. На комісії дослідниця опрацьовувала довідку про герб тризуб. Зберігся текст цієї довідки, який носить виважений науковий характер. Показовою є і участь Полонської-Василенко у дискусії з приводу зміни назв вулиць Києва. На відміну від Світозара Драгоманова, який пропонував назви – Адольфа Гітлера, Коха, Гімлера тощо, – вчена обстоювала відновлення старих назв і її погляд переміг.

Вся ця діяльність Наталії Дмитрівни, як і її праця в архіві давніх актів, власне, були спрямовані на розвиток української науки, врятування та збереження національних культурних цінностей. Франція і Великобританія до війни з погляду національно-культурного і геополітичного становища були в інших обставинах, ніж Україна, тому порівнювати співпрацю вчених чи інших фахівців, скажімо України і Франції, з окупаційною владою було б невірним.

21. Рецензенти роблять спробу уточнити обставини призначення і звільнення Полонської-Василенко з посади директора Інституту археології.

Тут ми маємо, на жаль, лише кілька документів, складених самою дослідницею. І це саме вона (а не автор передмови) у заяві до доктора Грімма (січень 1942 р.) писала, що у 1916-1941 роках була єдиним професором археології у Києві. Дійсно, ні В. Козловська, ні П. Курінний не обиралися до війни професорами і не читали курсів археології в університеті. Тому згадка рецензентів про цих осіб є неслухною і Полонська-Василенко, очевидно,

мала рацію. Неслушною є і твердження про те, що її призначення було пов'язане з наявністю ступеня доктора. Для німецької адміністрації вже тоді наша двоступенева система мало що важила і московські дипломи, окрім усього, не лише не приймалися до уваги, але й не афішувалися власниками.

Не підтверджується і версія про те, ніби звільнення Полонської-Василенка з Інституту археології пов'язане з поступовим згортанням і консервацією діяльності гуманітарних напрямків ВУАН, в зв'язку з чим вчена була призначена на посаду директора лише тимчасово до 31 грудня 1941 р. Однак після звільнення Полонської-Василенко, інститут все ж працював. До початку лютого 1942 р. діяли і деякі інші установи ВУАН гуманітарного напрямку (доповідна М. Грунського). Безперечно, звільнення Наталії Дмитрівни було пов'язане не з цим. Адже йшлося не про закриття інституту, а про персональну заміну директора. Віце-президент ВУАН акад. М. Грунський писав 18 січня 1942 р. Н. Д. Полонській-Василенко: “Як я раніше Вам казав і тепер свідчу, що на засіданні Президії Академії наук я висував Вашу кандидатуру на посаду директора Інституту археології, заперечуючи проти кандидатури п. Козловської, наукових праць якої я зовсім не знав”.

Не думаю, що в двох заявах до німецької влади сама Наталія Дмитрівна подала абсолютно недостовірну інформацію про звинувачення її у русофільстві. Принаймні, ця версія підтверджується хоч і суб'єктивними, але прямими доказами. Твердження ж рецензентів має лише гіпотетичний характер.

22. Не думаю, що рецензенти мають рацію, вимагаючи від мене принципової оцінки визволення від німецько-фашистських загарбників Києва (а не двозначного “почалися нальоти радянської авіації”) і суду тих, хто покинув місто разом з німцями. Я свідомо подав оцінку і погляд самої Полонської-Василенко – саме так сприймала вона події 1942 року. Думаю, це краще, ніж використовувати ярличні штампи агіток, підготовлених НКВД. Розкриття все нових і нових архівів часів німецької окупації, на мій погляд, вносить суттєві корективи в оцінку окупаційного режиму на Україні. Старі стереотипи вже не підходять, а про нові погляди і оцінки говорити ще рано.

23. Результатом незручної редакції тексту стало непорозуміння рецензентів з приводу “втрати архівних документів з фондів ЦАДА”. В моєму тексті йшлося, що працюючи в архіві, Полонська-Василенко отримувала відомості про загибель частини чернігівського, усього харківського, частини полтавського архівів. Проте, навіть невдала редакція не могла обманути фахівців, ніби усі ці архіви були колись ЦАДА, а перед приходом німців були знищені саме в цьому архіві. Тому завіряння рецензентів, що сам ЦАДА майже не постраждав, ніхто і не піддавав сумніву.

Це, власне, і є ті кілька пунктів із зауважень колег І. В. Верби та О. С. Рубльова, з якими я не можу погодитися. Всі інші цінні зауваження сприймаються автором передмови з величезною вдячністю. Залишається

лише пожалкувати, що рецензенти нічого не сказали про сам двотомник Н. Д. Полонської-Василенко, про бажані принципи його нового перевидання, про значення (наукове і громадське) даного підручника в Україні зараз. Дуже сподівався, що принципіві колеги розкриються історію з “Історією”, чого через ряд причин не зробив автор передмови. Принаймні, що рецензенти хоча скажуть про дражливе питання співвідношення авторського і редакційного текстів (особливо останньої частини другого тому). Все це тим більш прикро, що при новому виданні “Історії України” можна буде поліпшити лише передмову, а погляд фахівців на сам твір залишиться нез’ясованим. Дана обставина спонукає автора передмови повернутися власне до життєпису Н. Д. Полонської-Василенко, зужити заходів стосовно опрацювання її зарубіжного архіву задля написання окремого монографічного дослідження. Сподіваюся, саме завдяки критиці І. В. Верби та О. С. Рубльова, воно буде кращим і ретельніше опрацьованим.

А дана дискусія з приводу невеличкої популярної передмови – життєпису Н. Д. Полонської-Василенко показує, що:

1. Життя та діяльність (як наукова, так і громадська) Полонської-Василенко вимагає серйозного монографічного дослідження.

2. Дискусія виявила вже усталені факти і невирішені проблеми цієї теми. Подальше дискутування у формі рецензій на передмову та відповіді на них є непродуктивним. На часі – власне прагматичні дослідження, які і забезпечать прогрес у розробці теми.

3. Усі дослідження про Полонську-Василенко мають базуватися на ретельній перевірці кожного факту її життя, співставленні особистих споминів Наталії Дмитрівни з іншими документами і не лише з її власного архіву, а також з архівів відповідних організацій, органів влади, особистих фондів.

4. Дискусії навколо діяльності вченої будуть продуктивними лише після довершення синтетичної праці по накопиченні джерелознавчо-вивіреної інформації. Вони будуть власне дискусіями, коли від конкретно-фактологічних проблем перейдуть до концептуальних, більш загальних.

P.S. Дана дискусія була актуальною у 1992 році, коли готувався цей том. На сьогодні І. В. Верба захистив кандидатську дисертацію та випустив низку праць про Н. Д. Полонську-Василенко. У 1995 р. вийшло нове (третє) видання двотомної “Історії України” з цілком переробленою і значно розширеною передмовою В. І. Ульяновського “Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєпису” (с. V-LXXXVIII). Отже, тепер знання теми цілком інші і тому дана дискусія має лише історіографічне значення. Однак вона зіграла свою роль, ставши стимулом до подальшого наукового пошуку її учасників. Публікація цих матеріалів виправдана ще й тим, що вони засвідчують (поряд з небагатьма іншими) відродження стилю справжніх наукових дискусій в українській історіографії.

Ігор Верба, Василь Ульяновський.

¹ Білокін С. Н. Д. Полонська-Василенко – історик, філософ, біограф // Книжник. 1991. №4. С.21.

² *Верба І.* “Запорізька Матка”. Н.Д.Полонська-Василенко: короткий нарис життя та діяльності // Старожитності. 1992. №20. С.4-5.

* Приносимо подяку за ці відомості К.І.Клімовій.

³ ЦНБ, ІР. Ф.42, спр.337, арк.2.

⁴ Там само, спр.279, арк.1-3 зв.

⁵ Там само.

⁶ ЦНБ, ІР. Ф.1, спр.9402.

⁷ ЦНБ, ІР. Ф.42, спр.304, арк.1-2.

⁸ Історія Київського університету. К., 1959. С.57, 67, 71; Розвиток науки в Київському університеті за сто років. К., 1935; *Маркевіч О.П.* Наука і наукові працівники в КДУ за 112 років його існування (1834-1946) // Наукові записки КДУ. К., 1948. Т.V. Вип.1. С.9-64.

⁹ ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.87, арк.21-21 зв.

¹⁰ ЦНБ ІР. Ф.ХХІХ, спр.145, арк.1-2; спр.147, арк.1 зв.; спр.1800-1806, 382-389.

¹¹ Див. бібліографію - там само, спр.805.

¹² Там само, спр.1412-1433.

¹³ Там само, спр.608.

¹⁴ Там само, спр.39, 228-229.

¹⁵ Там само, спр.146, арк.1-1 зв.

¹⁶ ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.87, арк.75 зв.

¹⁷ ЦНБ ІР. Ф.ІІІ, спр. 50466, арк.1 зв.

¹⁸ ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.87, арк.74.

¹⁹ ЦНБ, ІР. Ф.42, спр.308, арк.1.

²⁰ Там само. Арк.6.

²¹ ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.87, арк.85-85 зв.

²² ЦНБ, ІР. Ф.42, спр.308, арк.4.

²³ ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.79, арк.92-95 зв.

²⁴ Там само, спр.87, арк.168, 180, 195.

²⁵ ЦНБ, ІР. Ф.42, спр.25, арк.6 зв.

²⁶ Там само, спр.310, арк.3.

²⁷ *Полонська-Василенко Н.* Спогади про КОЦД // ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.47; *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.В.* Микола Прокопович Василенко. К., 1991; Процес “Центру дій” // Вісник АН УРСР, 1989. №2. С.69-71; Дело Киевского областного центра действий (стеногр. отчет) К.: 1927. 820 с.; *Голинков Д. Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. М., 1986. Кн.2. С.180-187.

²⁸ Там само, спр.248, арк.1.

²⁹ ЦНБ, ІР. Ф.42, спр.246, арк.1.

³⁰ Там само, спр.250, арк.1.

³¹ ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.274, арк.1.

³² ЦНБ, ІР. Ф.42, спр.144, арк.3, 11.

³³ *Модзалевський В.* Перший військовий підскарбій (1663-1669) Роман Ракушка-Романовський // Зап. іст.-філ. від. УАН. К., 1919. Кн.1. С.18-52. 1920-1922. Кн.2. - С.29-59; *Романовський В.* Хто був “Самовидець”? // Україна. 1925. Кн.5; *Петровський М.* До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Зап. Ніжинського ін-ту нар. освіти. Ніжин, 1926. Кн.VI.

³⁴ *Оглоблін О.* Архів Києво-Межигірської фабрики // Зап. іст.-філ. від. УАН Кн.9. 1926; До історії порцелянової промисловості на Україні // Нариси з соціально-економічної історії України. К., 1932; його рукописи праць на цю тему – ЦДАВО. Ф.3561, оп.1, спр.134-135.

³⁵ ЦДАМЛМ України Ф.542, оп.1, спр.286, арк.9.

³⁶ Там само, спр.271, арк.7 зв.-8.

³⁷ Там само, спр.220.

- ³⁸ ЦНБ ІР. Ф.42, спр.1 (машинопис з правками Н.Д.Полонської-Василенко).
- ³⁹ Там само, спр.6, арк.1.
- ⁴⁰ Там само, спр.2-4.
- ⁴¹ Там само, спр.5, арк.1.
- ⁴² Там само, спр.280, арк.1-4.
- ⁴³ *Ілленко І.* Хвагальна евакуація // Літ. Україна. 1990. 25 жовтня.
- ⁴⁴ ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.132, арк.1.
- ⁴⁵ Детальніше див.: *Кеннеді-Грімстед П., Боряк Г. В.* Доля скарбів української культури під час Другої світової війни. К.,: 1991.